

יסודות איסור אונאה

(הקדמה לסוגיות אונאה: מט, ב-נב, ב; נה, א; נו, א-ב; נח, ב-ס, ב)

מקורות איסור הונאה בתורה ובמניין המצוות

איסור הונאה הובא בתורה בספר ויקרא בפרשת בהר, ולכאורה, נכלל פעמיים (ויקרא כה, יד; שם, יז). עיון בהקשר שבו הובאו הפסוקים בפרשה מראה כי איסור הונאה הוזכר בתורה בהמשך לדיני חזרת קרקעות לבעלים ביובל, שגורם לכך שמחיר הקרקע יחושב בהתאם למספר השנים שצפויה הקרקע להיות ברשות הלוקח עד ליובל:

(יד) וְכִי־תִמְכְּרוּ מִמֶּכֶר לְעִמִּיתְךָ אוֹ קָנָה מִיַּד עִמִּיתְךָ אֶל־תּוֹנוּ אִישׁ אֶת־אָחִיו:

(טו) בְּמִסְפַּר שָׁנִים אֲחֵר הַיּוֹבֵל תִּקְנֶה מֵאֵת עִמִּיתְךָ בְּמִסְפַּר שָׁנֵי־תְבוּאֹת יִמְכַר־

לְךָ:

(טז) לְפִי רֵב הַשָּׁנִים תִּרְבֶּה מְקַנְתּוֹ וּלְפִי מְעוֹט הַשָּׁנִים תִּמְעִיט מְקַנְתּוֹ כִּי מִסְפַּר

תְּבוּאֹת הוּא מְכָר לְךָ:

(יז) וְלֹא תוֹנוּ אִישׁ אֶת־עִמִּיתוֹ וַיֵּרֵאתָ מֵאֲ-לֵהֶיךָ כִּי אָנִי ה' אֱ-לֹהֵיכֶם:

כפי שכבר ראינו בסוגיות הגמרא על המשנה הראשונה בפרק 'הזהב', מחלקו הראשון של פסוק יד, שעוסק באיסור הונאה, למדו חכמים את יסודות דיני הקניינים. הרמב"ם אף מנה דינים אלה בכלל תרי"ג מצוות (סה"מ עשה רמה):

והמצוה הרמ"ה היא התורה שהורנו בדין מקח וממכר. רוצה לומר הפנים אשר בם יתקיים המכר בין המוכר והקונה. וכבר לקחו ראייה על אלו הפנים מאמרו יתעלה 'וכי תמכרו ממכר לעמיתך [או קנה מיד]', אמרו (ב"מ מז, ב; קדושין כו, א): 'דבר הנקנה מיד ליד'. כלומר, המשיכה. וכבר התאמת שדבר תורה מעות קונות, ושהמשיכה במטלטלין היא תקנת חכמים... ואולם שאר הפנים שקונין בהם הקרקעות וזולתם, כלומר שטר וחזקה, הנה סמכו אותם לכתובים גם כן.

הרמב"ם אמנם הזכיר את הפסוק, אך מתוך דבריו, שמבוססים על שיטת ריו"ח ש'דבר תורה מעות קונות' ולא משיכה, נראה שהמצווה אינה נלמדת בהכרח מפסוק זה. אולם, בספר 'מגדל דוד', שכתב רבי דוד ב"ר שמואל כוכבי (בעל ספר הבתים) על סדר הרמב"ם הבין שלמרות שקי"ל כריו"ח, פסוק זה אכן מהווה את היסוד לדיני המקח גם לשיטתו:

המצוה רמ"ה. נצטוינו בדין מקח וממכר, והוא אמרו [ויקרא כ"ה י"ד]: 'וכי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה' וגו'. ודיני מקח וממכר כפי מה שבאה הקבלה האמתית הם אלו: כי המטלטלים והבהמות נקנין במעות דין תורה, **שכן דרך הקנין הנהוג**. אלא שתקנו חכמים שאיננו קונה עד שימשוך הדבר, כדי להתרחק מן האונאות, גזרה שמא יאמר [המוכר למקבל המעות] 'נשרפו חטיף בעליה', וכיוצא בזה. ומפני זה אינו קונה אא"כ משך ויכול לחזור בו. ומפני שזה הוא דבר שבממון יש להם לתקן כפי מה שיראו לפי הזמן.

כלומר, בעל ה'מגדל דוד' סובר שיסוד המצווה הוא אכן בפסוק בעצם העובדה שהתורה דיברה על מושג של פעולת המכירה והקניין שבמסגרתו נאסרה ההונאה. לדבריו, השאלה מהי פעולת הקניין המועילה מדין התורה, מוגדרת עפ"י 'דרך הקניין הנהוג', ואין הוא נדרש לראייה מפסוקי התורה או דיניה. הקשר בין דיני הקניינים לבין איסור אונאה, בא לידי ביטוי לדבריו, בכך שאת תקנת חכמים שהקניין יתקיים במשיכה דווקא הוא רואה כמכוונת 'להתרחק מן האונאות', שכן החשש שמא יאמר לו 'נשרפו חיטיך בעליה' אף הוא סוג של ניצול חוסר ידיעה או מודעות של הקונה, שזהו עניינו של איסור אונאה, כפי שנבאר להלן.

כמובן, הקשר הבסיסי בין הדברים הוא בכך שהפסוק עצמו אכן עוסק באיסור זה, וכך הגדיר את הלאו בספר המצוות לרמב"ם (ל"ת רנ):

והמצוה הר"ג היא שהזהירנו מהונות קצתנו את קצתנו בסחורה במקח וממכר. והוא אמרו יתעלה (ויקרא כה, יד): 'וכי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה מיד עמיתך אל תונו איש את אחיו'. ובספרא (פרש' ג ה"ד) אמרו: 'אל תונו איש את אחיו - אונאת ממון'.

מהו איסור הונאה?

הרמב"ם בספר המצוות לא הסביר מהי ההונאה במקח וממכר. במצות לא תעשה רנא מנה את איסור אונאת דברים, ביסס אותה על פסוק יז, והסביר והדגים מה כולל איסור הונאת דברים:

והמצוה הרנ"א היא שהזהירנו מהונות קצתנו את קצתנו בדברים. והוא שנאמר לו מאמרים יכאיבוהו ויכעיסוהו ולא יוכל לעמוד מפני שיתבייש מהם. כמו שתזכור לו פעולות נעורותו ועשה תשובה מהם, ותאמר לו: 'תודה לאל שהעתיקך מן הדבר הפלוני אל זה העניין הטוב'. וכמו זה ההתלהלה במומין המכאיבים. והוא אמרו (ויקרא כה, יז): 'ולא תונו איש את עמיתו ויראת מאלהיך'. אמרו (ספרא שם ורפ"ד; ב"מ נח, ב): זו אונאת דברים...

הרמב"ם מזכיר את מאמר חז"ל שמזהה דווקא את הפסוק השני כמדבר באונאת דברים, כפי שהובא בפרק הזהב (ב"מ נח ב): 'גדולה אונאת דברים מאונאת ממון, שבאונאת דברים הוא אומר: 'ויראת מא-להיך'⁴⁵.

איסור ההונאה הן במקח וממכר והן בדברים נכפל ביחס לגר, שעליו הזהירה התורה במשנה זהירות. וכך כתב הרמב"ם בספר המצוות (לא תעשה רנג):

והמצוה הרנ"ג היא שהזהירנו מהונות גר צדק ומהזיקו במקחו וממכרו והוא אמרו (משפטי' כב): 'ולא תלחצנו'. ולשון מכילתא: 'ולא תלחצנו בממון'. וכבר התבאר בגמר מציעא (נט, ב) שהמאנה את הגר עובר משום 'לא תונו

⁴⁵ מאמר זה מופיע גם בתוספתא (ליברמן ג, כה): 'כשם שאונאה במקח וממכר כך אונאה בדברים. ועוד מרובה אונאת דברים מאונאת ממון, שבאונאת אחיו הוא אומי: 'ולא תונו איש את אחיו', ובאונאת דברים הוא אוי: 'לא תונו איש את עמיתו ויראת מא-להיך' - ויראת ממי שפיקד על אילוי.

איש את אחיו, ומשום 'וגר לא תונה'. וכן הלוחצו עובר משום 'לא תלחצנו' נוסף על האזהרה (רנ) שהוא נכלל עם ישראל, רוצה לומר - אונאת ממון. מהו הקשר בין הונאת דברים להונאת ממון, ומדוע כפלה התורה את אזהרותיה בתחום היחס כלפי הגר דווקא באיסורים אלה?
נראה שהמכנה המשותף בין כל איסורי ההונאה היא, שמדובר בפעולה של פגיעה בזולת באמצעות ניצול של חולשתו. חולשה זו יכולה להיות פגם או חסרון שיש בו או בשורשיו ועברו, אך היא יכולה להיות גם חולשה שנובעת מחוסר ידיעה או חסרון בהכרת המציאות. ניצול חולשות אלה אסור גם בפגיעה שהיא בדברים בלבד, וגם בפגיעה ממונית שמנצלת העדר ידיעה מלאה בשווי העיסקה או בנתונים אחרים הנוגעים לה, לצורך השגת רווח על חשבון בעל אותה חולשה.

האם יש בהונאה איסור גזל?

הרמב"ם בהלכות מכירה (יב, א), וכן הטור בראש הלכות אונאה ומקח טעות (חור"מ רכז) הסבירו מדוע אין לוקים על איסור הונאה. וזה לשון הטור:
אסור לאדם להונות לחבירו בין במקחו בין בממכרו. ואיזה מהן שאינה, בין מוכר בין לוקח, עובר בלאו אם הוא במזיד, ואם הוא בשוגג הוא באיסור לאו. ואין לוקין עליו, לפי שבכלל לאו דלא תגזול הוא, דניתן להשבון, שהמאנה את חבירו חייב להחזירו.

האם המאנה את חבירו, ובכך מוציא ממנו ממון שלא כדין, עובר על איסור גזל? האם קיים חיוב השבה של מה שהרויח באמצעות האונאה?
כפי שנלמד בסוגיות דיני האונאה, במקרה שנעשתה אונאה במו"מ קיימים שלושה דינים אשר תלויים בשיעור האונאה: בפחות משיעור שתות - יש מחילה לאלתר, ואין שום חיוב השבה. בשיעור שתות - המקח חל, אך ישנו חיוב להשיב את האונאה. מעבר לשיעור שתות - המקח מתבטל לגמרי. אולם, גם דין אונאת שתות ודין ביטול מקח מוגבלים בזמנם ובתנאיהם, ולאחר שעבר פרק זמן הנדרש או שהתקיימו תנאים נדרשים, כבר לא ניתן לתבוע את השבת האונאה או ביטול המקח.

יש לשאול: אם איסור אונאה נחשב כחלק מאיסורי גזל, ומחייב בהשבה, כיצד אין איסור באונאה בפחות משיעור שתות? כמו כן, צריך להסביר: כיצד מתבטל חיוב ההשבה של אונאת שתות וביטול מקח כאשר חלף זמן כדי שיראה לתגר או לקרובו?

איסור הונאה בשיעורים שיש בהם מחילה

מה דינה של אונאה שאין בה חיוב השבה, או משום שאין בה שיעור (מעה לרי"ף או יותר מפרוטה לרמב"ם ולרא"ש), או משום שמדובר במקח שאין בו דיני אונאה (קרקעות ועבדים), או משום שהיא פחות משתות, או משום שעבר שיעור זמן ההחזרה שקבעו חכמים?

כתב רב האי גאון (ספר המקח שער לה) בפתחתו לדיני האונאה:

הלכות משפטי ההונאה. תדע, שאסר הקדוש ברוך הוא אונאה לישראל בכל ענייני מקח וממכר, כדכתיב: 'וכי תמכרו ממכר לעמיתך'. ואתה מוצא

מדקדוק הפסוק, שהמוכר והלוקח מוזהרין באונאה, דכתיב: 'וכי תמכרו או קנה', וגרסינן במשנה: 'אחד הלוקח ואחד המוכר יש להם אונאה'. ושעורו במשפט האונאה שעור ידוע, דאי הוי אותו שעור במקח ובדמים שראוי להחזיר אותה אונאה. ואם הוא פחות מאותו שעור - אין ראוי להחזיר, ואם הוא יתר מאותו שעור - הוי המקח בטל. ותדע, שאתה מוצא ממון שאין בו תורת אונאה, ואתה מוצא בני אדם שאין עליהם תורת אונאה, ויש שם עתים ידועים שאם עבר אותו עת אין ללוקח שיתבע למוכר לאחר אותו עת בתורת אונאה.

ניתן לראות בלשונו הבחנה בין איסור האונאה שחל באופן כללי על כל מקח, לבין חובת ההשבה ו'תורת האונאה' שבהם ישנן מגבלות שיכולות לנבוע מתנאים שונים.

הטור (חו"מ רכז) מביא את דברי אביו, שהסתפק אם יש איסור בהונאה שהיא בשיעור פחות משתות:

וכתב א"א הרא"ש ז"ל (ב"מ ד, כ): ויראה דאפילו פחות משתות אסור לו להונות אם יש בו ש"פ, כיון שיודע שאין מקחו שוה כך. דרחמנא אמר: 'אל תונו' - בכל דבר שיש בו שיווי ממון הזהירה תורה שלא יונה את חברו, אלא שחכמים אמרו: עד שתות הוי מחילה, לפי שכן הוא דרך מקח וממכר, שאין הלוקח והמוכר יכולין לכיון דמי המקח בצמצום, ודרך העולם למחול טעות עד שתות. אבל אם המוכר בקי בערך ממכרו, ואין הלוקח בקי כל כך, או אם הלוקח תגר ובקי בערך המקח יותר מהמוכר - אל יונו זה את זה אם לא שפירש. חוץ ממטבע, שכל זמן שלא הגיע לכדי אונאה - מותר לכתחילה להוציאה ביפה, שגם אחר יקבלנה מידו, ואין בו הפסד כלל. או שמא, כיון דדרך מקח וממכר בכך, ופעמים הלוקח חפץ במקח ומוסיף עליו דמים יותר מדמי שוויו, ופעמים שהמוכר מזלזל בממכרו, לפי שאין חפץ זה ערב עליו או שהוא דחוק למעות. הילכך עד שתות הוי בכלל המקח ואין כאן אונאה כלל. וצריך עיון.

לפי האפשרות השנייה שמציע הרא"ש, אין איסור באונאת פחות משתות, כי יש להניח שהיא מתקיימת בהסכמה. בהמשך לכך היה מקום לומר גם במקרה של אונאת שתות ויותר מכך, לאחר שעבר זמן ההחזרה, שהעובדה שהמתאנה לא בדק ותבע את אונאתו מעידה על כך שהתרצה במחירו של המקח מלכתחילה. אולם, הטור מביא את מסקנת הרא"ש בפסקיו, שהיא:

וירא שמים יוצא ידי שניהם. ע"כ.

מה נדרש מירא שמים לעשות על מנת לצאת ידי שניהם?

בפלפולא חריפתא על פסקי הרא"ש (ד, כ) באות י הסביר את דבריו בשם מהר"ו כהן:

פי' מהר"ו כהן, וז"ל: ר"ל, ירא שמים, אם נתאנה פחות משתות - אינו מהדר אחר המאנהו לומר לו: 'אינך יוצא, כי לא ידעתי מזה ולא מחלתי אותו.

החזירהו לי! ואם אירע שאינה הוא לחבירו פחות משתות - יחזירהו להמתאנה ממנו.

ומ"מ נראה דאין הלוקח יכול לומר אף שהוא עדיין מוחזק בדמי הקנייה: 'אני לא אמחול בפחות משתות שהונאתני', אלא שבטלה דעתו אצל רובא דעלמא שרגילין למחלו, ומוציאין מידו ליתנהו למוכר. עכ"ל.

כלומר, מהר"ו כהן מבחין בין החשש לאיסור שקיים גם בפחות משתות, לבין הזכות הממונית, שאינה קיימת לגמרי, ולא רק מספק, ולכן אינה מועילה אפילו לתת למתאנה כח של המע"ה. הסיבה שלא קיימת זכות תביעה למתאנה היא משום 'שבטלה דעתו אצל רובא דעלמא'. כלומר, על אף שיש ספק אם היה מותר למאנה לנצל את חוסר ידיעתו של המתאנה בזמן שבוצע הקניין, אין ספק שהקניין חל כמות שהוא, בהתאם למחיר שסוכם, והוא מחוייב במחיר שעליו הסכים בשעת הקניין.

הרא"ש, ובעקבותיו מהר"ו כהן, התייחסו רק למחילה באונאת פחות משתות. הפ"ח טוען שהדין יהיה מעט שונה במחילה על אונאת שתות ומעלה לאחר ששהה בכדי שיראה לתגר או לקרובו, ששם יוכל המוחזק לטעון שלא מחל, ולדרוש את החזרת המעות או ביטול המקח:

והכא דוקא דהיינו בפחות משתות הוא דאמרין בטלה דעתו כו', אבל בשתות ושהה בכדי שיראה כו', דתו לא מהדר משום דודאי מחיל כמ"ש רבינו לעיל - כי הוה עדיין מוחזק במעותיו מצי למימר 'לא מחלתי', כדאיתא בהג"ה לעיל בשם רבינו ברוך מריג"שבורק, דמגו דיכול לומר לו 'נתתי לך' - יכול לומר לו 'לא נתרציתי'.

לכאורה, ניתן להסביר חילוק זה בכך שיש לחלק בין מחילה שמתבררת כבר בשעת ביצוע הקניין, שמחייבת את האדם בכל מקרה, לבין מחילה שמתבררת רק לאחר זמן, ולא בהכרח היתה בשעת ביצוע הקניין, ולכן המוחזק בכסף יכול לטעון שלא התקיימה מחילה כלל.

אולם, רבנו ברוך תולה את נאמנותו שלא מחל בכך שיש לו כוח של טענת 'מיגו', בגלל האפשרות שלו לטעון שכבר פרע את הכסף. לא ניתן לומר שהצורך במיגו הוא בגלל שטענתו עומדת כנגד 'אנן סהדי', שמחל בכך ששהה ולא תבע את אונאתו, שהרי גם מיגו אינו מועיל כנגד 'אנן סהדי'. לכן יש לומר שרבנו ברוך השתמש במושג של 'מיגו' בהשאלה, וכוונתו לומר שהמתאנה מסביר שאין הוכחה שמחל על אונאתו בכך שלא טרח לתבוע את אונאתו עד כה, כיון שהיה מוחזק במעות, וסמך בעצמו על כך שיוכל לטעון 'פרעתי'.

דברי הפ"ח מתייחסים רק לדיני האונאה והשבתה או ביטול המקח בפועל, ולא לעצם האיסור. לכאורה, יש לומר שלדעת הרמב"ם, הרא"ש והטור יש איסור בהונאת שתות ומעלה, ולכן אם בא לצאת ידי שמים - יחזיר גם לאחר שעבר השיעור שמוותר להחזיר.

כך כתב למעשה בספר 'ערוך השולחן' (רכז, יח) בהמשך לדין החזרת מטבע חסרה ממידת חסידות לאחר שעבר זמן שיראה לשלחני, שהוזכר בפירוש במשנה:

כן נ"ל בשארי סחורות - יש להחזיר ממדת חסידות גם אחר זמן שיראה לתגר, אם לא שהמוכר יודע שהלוקח ידע ומחיל. ואם נתברר להמוכר

שהלוקח לא הראה לתגר, שלא עלה על דעתו שיש בזה אונאה - נראה דגם מדינא חייב להחזיר לו האונאה גם לאחר זמן.

הרב אפשטיין מחדש שני דינים, שלא מצאנו להם התייחסות בפוסקים אחרים:

א. רק אם המאנה יודע בידיעה ברורה, שהמתאנה מחל כבר על אונאתו אין חובת החזרה אפילו ממידת חסידות לאחר שעבר הזמן.

ב. אם המאנה יודע שהמתאנה לא מחל על אונאתו, קיימת חובת החזרה מדינא גם לאחר שעבר הזמן.

ונראה שכוונתו בדין השני לחובת החזרה של ירא שמים, כיון שכלפי בית הדין הוא אינו חייב להודות שהוא יודע שהמתאנה לא מחל על אונאתו.

גם הרא"ש, שהסתפק לאסור אונאת פחות משתות במקח, כתב שאין איסור בהוצאת מטבע שחסירה פחות משתות בתורת מטבע יפה.

בתוס' (נב, א ד"ה 'אמר אביי') כתבו שלדעת אביי מותר להוציא סלע שחסרה שתות, ואפילו שיעור איסור מעבר לכך בתורת יפה 'ובלבד שיחזיר האונאה אם יתבענו הלה קודם שיראה לשולחני'. רבא דחה את דברי אביי, כיון שמיד שנחסרה אפילו משהו מעבר לשיעור אונאה - הדין הוא שהמקח בטל. אולם, מדברי תוס' יוצא שבמטבע שחסרה בשיעור אונאה בדיוק גם רבא יודה שמותר לשלם על דעת להחזיר את האונאה אם יתבענו בתוך הזמן.

תוספות מסבירים שיסוד הסברא שהדבר מותר היא בכך שבשיעור זה המקח מתקיים בכל מקרה.

יש מקום לדחות את דבריהם ולומר שהמקח מתקיימת בכל מקרה רק בדיעבד, כיון שאנשים אינם רוצים לבטל את המקח בשביל הפסד בשיעור זה, אך אין בכך ראייה שמותר היה להשתמש במטבע זו לכתחילה, מבלי להודיע למקבל. כמו כן, תוספות מציעים גם הסבר אחר, שמחלוקת אביי ורבא נוגעת להוצאת המטבע החסירה בשווייה, ולפי הסבר זה לא מצאנו מקור שמתיר להונות לכתחילה על דעת להחזיר אם ייתבע.

עם זאת, אין להתכחש לכך שתוספות הזכירו סברא להתיר מו"מ באופן זה, ויש מקום לשאול: מניין למדו שישנה אפשרות לנהוג כך?

יתכן שניתן למצוא יסוד לשיטה זו במשפט המופיע בסוף המשנה העוסקת בדיני אונאת מטבע: 'ונתנה למעשר שני ואינו חושש, שאינו אלא נפש רעה'. בדברי רש"י לא מפורש לאיזו מטבע מתכוונת המשנה, ובתוס' (נב, ב ד"ה 'ונתנה למעשר שני') הובאו שלושה פירושים:

א. תוס' - נתנה לסלע חסירה בשיעור אונאה לפדיון מעשר שני בהתאם לשווייה.

ב. ריב"ם - נתנה לסלע חסירה בפחות משיעור אונאה לפדיון מעשר שני בתורת סלע יפה.

ג. ריב"ן - נתנה לסלע חסירה בשיעור אונאה לפדיון מעשר שני בתורת סלע יפה.

לפי שני הפירושים הראשונים, לא מצאנו היתר להונות את המע"ש בשיעור אונאה. לעומת זאת, לפי פירוש ריב"ן יש במשנה היתר להונות את המע"ש לכתחילה. אולם, המשנה הוסיפה נימוק להיתר זה: 'שאינו אלא נפש רעה'.

כלומר, שמי שאינו מקבל מטבע באופן זה נחשב 'נפש רעה', וראוי היה שכן יקבל את המטבע.

לאור סיום זה של המשנה, בתוספות תמהו על פירוש ריב"ן: 'אמאי הוי נפש רעה אותו שאינו מקבלה? הלא חייב להחזיר האונאה?!'. אולם, הרמב"ם בהלכות מעשר שני (ד, יט) פסק אף הוא כריב"ן:

היתה הסלע חסירה שתות או פחות משתות - אם היתה יוצאת ע"י הדחק, מחלל עליה לכתחלה בשוה סלע ואינו חושש.

לאור דבריו, יש מקום לומר, שלמרות שיש למקבל זכות לתבוע את אונאתו, אין איסור להוציא סלע חסרה בשיעור שתות בתורת יפה, כיון שמי שאינו מקבלה בתורת יפה, ותובע את ההפרש אינו נחשב אלא נפש רעה.

אולם, בספר 'אבן האזל' (גניבה ז, ה) כתב שהרמב"ם מחלק בין אונאת מטבע, שמותר להוציאה ביפה לכתחילה גם כשחסרה עד שתות, לאונאת שאר חפצים, שברור לו שהרמב"ם אוסר לכתחילה להונות בהם גם בפחות משתות:

ובעיקר מה שכתב הרמב"ם דאם חסרה פחות משתות מותר לשאת ולתת בה, כתב הרא"ש בב"מ בתחלה, דדוקא במטבע מותר להוציאה ביפה, שגם אחר יקח מזה שנותן לו ביפה, אבל חפצים שאין עומדין להוציאה - אסור להונות אפי' פחות משתות. ואח"כ כתב: או שמא גם בשאר חפצים הוי דרך מו"מ בכך ועד שתות הוי בכלל דמי מקח. ובחור"מ סי' רכ"ז סעיף ו' פסק המחבר דיש להסתפק בזה כספיקו של הרא"ש, אבל מדברי הרמב"ם בפרק י"ב מה' מכירה מוכח דבשאר דברים חוץ ממטבע - אסור להונות, דכתב שם בהל' א': 'אסור להונות' כו', ובהל' ב': 'וכמה תהא הוניה ויהי' חייב להשיב? כו', ובהלכה ג': 'היתה ההוניה פחות מזה בל"ש' כו' - 'אינו חייב להחזיר כלום'. ומוכח מדבריו דרק לענין חזרה מהני פחות משתות, ולא לענין איסור אונאה.

לדבריו, חילוק זה מדוקדק כאשר משווים את לשון הרמב"ם לענין מטבע בהלכות גניבה (ז, ה) ללשונו לענין אונאת פחות משתות בשאר חפצים בהלכות מכירה (יב, ג):

ויש להוכיח זה יותר, ממה דלכאורה סותרין דברי הרמב"ם זא"ז. דכאן כתב: 'שכל פחות משתות רוב בני אדם מוחלין בו במשא ובמתן', ושם בהלכה ג' כתב: 'שכל פחות משתות דרך הכל למחול בו'.

אבל לפי"מ שבארנו, דדעתו דבשאר חפצים אסור לכתחלה - מיושב שפיר. דדעתו, דבדיעבד שלא לתבוע האונאה - דרך הכל למחול בו, אבל לכתחילה - לא אמרינן אלא דרוב בני אדם מוחלין, ואין מקפידין אם נתאנו בפחות משתות. ולכן גבי סלע שפיר, כיון דעומד להוצאה ורוב בני אדם מוחלין - יקחו אותו ביפה ולא יקפידו, וכיון דרוב יקחו, א"כ אפי' אם יחוש דזה שנותן לו עכשיו הוא ממיעוט המקפידין - נמי אין אונאה, כיון דרוב אינם מקפידין - הוא יוכל להוציאה, וכמש"כ הרא"ש. אבל בשאר חפצים לכתחלה אסור להונות, דילמא הוא מהמיעוט, ורק בדיעבד אמרינן דדרך הכל למחול.

לדברי 'אבן האזלי' דקדק הרמב"ם וכתב שבדיעבד 'דרך הכל' למחול', כיון שלולא כן, לדעת הרמב"ם לא ניתן היה להוציא ממון מהמתאנה אפילו באונאה של פחות משתות, כיון שהיה יכול לטעון שהוא מהמיעוט שאינם מוחלים:⁴⁶

ומשמע דאפי' שלא להחזיר אונאה לא הוי מהני רוב, דהמתאנה יטעון אני מהמיעוט המקפידין, ואף דברי' המניח לא אמרינן הכי אלא להיפוך דאפי' ע"י רוב אין להוציא ממון, יש חלוק גדול, דהתם אמרינן דלא מכר לו אלא כד, אבל הכא ודאי היה אונאה, ורק דאנו באין בטענת מחילה, וצריך דוקא ודאי מחילה, דזהו הוצאות ממון מהמתאנה ופשוט.

מסקנת הרב מלצר להלכה היא שיש איסור גמור גם באונאת פחות משתות בכל החפצים פרט למטבע חסרה:

עכ"פ נתברר דעת הרמב"ם דאסור להונות בפחות משתות ובודאי אלים ודאו של הרמב"ם מספיקו של הרא"ש והוא ברור להלכה:

כאמור, גם הרא"ש עצמו כתב שיר"ש יחמיר, ובשו"ע (רכז, ו) הביא את ספקו של הרא"ש, ובפשטות הוא ספק דאורייתא, שיש להחמיר בו לעניין הדין לכתחילה. להלן נחזור ונדון אם יש נפ"מ להכרעה זו למעשה גם בדיעבד.

האם יש איסור אונאה בקרקעות?

להשלמת עניין זה יש לציין לדברים שכתב הרמב"ם על התורה, ביחס לקשר בין איסור אונאה לפסוקי התורה שבאים מיד לאחריו, שעוסקים במכירת קרקעות בזמן שהיובל נוהג. רש"י פירש את הפסוקים לפי פשוטם בהקשרם (ויקרא כה, טו):

פשוטו ליישב מקרא על אופניו, על האונאה בא להזהיר - כשתמכור או תקנה קרקע דע כמה שנים יש עד היובל. ולפי השנים ותבואות השדה שהיא ראויה לעשות ימכור המוכר ויקנה הקונה, שהרי סופו להחזירה לו בשנת היובל. ואם יש שנים מועטות וזה מוכרה בדמים יקרים - הרי נתאנה לוקח, ואם יש שנים מרובות ואכל ממנה תבואות הרבה ולקחה בדמים מועטים - הרי נתאנה מוכר, לפיכך צריך לקנותה לפי הזמן.

אם כן, הפסוקים באים ללמד איסור אונאה במכירת קרקעות. אמנם, הרמב"ם (שם כה, יד) הסכים עם רש"י שזהו פשוטו של מקרא, אך העיר על כך שאין פרשנות זו מתאימה לדרשת חז"ל בסוגיותנו (ב"מ מז, ב; נו, א) שאין אונאה לקרקעות, שנאמר: 'או קנה מיד עמיתך - דבר הנקנה מיד ליד'. לאור זאת כתב הרמב"ם, שלפי דברי חז"ל נצטרך לקרוא את הפרשה כאילו היא עוסקת בשלושה נושאים שונים ונפרדים בדיניהם:

על כרחנו נצטרך להטות מקראות מפשוטן, ונאמר שיהיה כל פסוק עומד בעצמו. יאמר: 'וכי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה מיד עמיתך' - דבר הנקנה מיד ליד - 'אל תונו איש את אחיו'. ויחזור ויאמר: 'במספר שנים אחר היובל תקנה מאתו' - התבואות, וכמספר שני התבואות ימכרם לך, כפי השנים

⁴⁶ שלא כמו שכתבנו לעיל בהסבר הפ"ח על דברי הרא"ש.

תרבה ותמעית - כי על כל פנים תשיבנו לו ביובל. וכל זה אזהרה ביובל שיזהרו בו לעולם. וחזר ואמר: ולא תונו איש את עמיתו, בדברים. אולם, הרמב"ן מציע פרשנות הלכתית נוספת שאינה מתעלמת מפשוטו של מקרא, ומבחינה בין איסור האונאה, שהוא רחב ומקיף את כל תחומי המו"מ, לעומת דיני האונאה, שהם מוגבלים בהגדרות ותנאים:

ואני חושב עוד סברא, שודאי המאנה את חבירו לדעת עובר בלאו, בין במטלטלים בין בקרקעות, שבהן דיבר הכתוב 'אל תונו איש את אחיו במספר שנים אחר היובל', שהוא מזהיר שיקנו וימכרו לפי השנים ולא יונו איש את אחיו.

אבל רבותינו חדשו באונאה תשלומים בשתות המקח, וביטול מקח ביותר משתות, ומזה בלבד מעטו הקרקעות, לפי שהאונאה בהם, אפילו ביתר משתות - מחילה, כמו שהיא מחילה במטלטלים בפחות משתות, אף על פי שהוא אסור להונות כן לדעת, אבל אין דרך בני אדם לבטל ממכרם מפני אונאה מועטת כזו.

כלומר, איסור האונאה קיים בכל סוג של מקח ובכל שיעור, כאשר נעשתה אונאה באופן מודע, אלא שהתורה לא אמרה כיצד צריך לנהוג כאשר בכל זאת נעשתה אונאה, בין אם נעשתה באופן מודע ובין אם נעשתה בטעות. חכמים הגדירו ביחס לחלק מן השיעורים גם חיוב תשלומים אם באופן של השבת האונאה, ואם באופן של ביטול המקח. חיובים אלה החילו חכמים באונאת מטלטלין בלבד, ולא באונאת קרקעות, שבהם נשאר רק איסור ללא כח של תביעת ממון.

את החילוק הזה, שעשו חכמים בדיני האונאה בין מטלטלין לקרקעות, למדו חכמים מלשון הפסוק:

מפני שאמר הכתוב 'וכי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה' - דבר הנקנה מיד ליד - 'אל תונו איש את אחיו', למדנו שיש באונאה דין מיוחד במטלטלים שאינו נוהג בקרקעות, והוא חזרת הממון, אבל אזהרת הלאו נוהגת בכולן. ולכך אמר "וכי תמכרו ממכר" לשון רבים, למוכר קרקעות ולמוכר מטלטלין, "או קנה מיד עמיתך", היחיד מהם המוכר המטלטלין מיד ליד, ואמר לכולן "אל תונו", וכיון שייחד והפריש המטלטלין ריבה בהן דין אונאה, והיא בחזרת התשלומין. וזה דבר נכון כפי המדרשים שקבלו רבותינו ברמזי התורה.

אולם, הרמב"ן אינו סבור שהחילוק תלוי בדרשה, וכותב שיתכן שהדרשות אינן אלא אסמכתא לדברי קבלה, ואף לסברא של חכמים. הרמב"ן מטעים אפשרות זו בכך שדיני אונאה בכל מקרה כוללים פרטים נוספים שהם בוודאי מבוססים על סברות חכמים באומדן דעת בני אדם, כגון שיעורי האונאה והחילוקים שקיימים בהם בין אנשים שונים. ממילא יש מקום לומר שגם המיעוט של קרקעות מדיני אונאה מבוסס על סברת חכמים באומדן דעת בני אדם.

בנוסף, מעיר הרמב"ן שאין מניעה לפרש את הפסוק לפי פשוטו גם על קרקעות, כיון שקרקעות באמת לא התמעטו מכל דיני אונאה, שהרי גם בהם קיימים דיני אונאה כאשר נעשתה טעות במידה או במניין. הרמב"ן מסביר שהאונאה שבה

עוסקים הפסוקים עצמם (טו-טז) הינה אונאה מסוג זה, שהרי מדובר על טעות בחשבון שנות המכירה או בעצם המודעות לדין חזרת הקרקע ביובל, שבהם חלים דיני אונאה גם במכירת קרקעות.

האם יש חיוב החזרה לצאת ידי שמים באונאת פחות משתות?

מתוך הדברים למדנו ששיטתו העקרונית של הרמב"ן הינה כמו שדקדק 'אבן האזל' ברמב"ם, שאיסור אונאה הוא גם בפחות משתות. לאור זאת, יש לחזור ולשאול: מדוע לא יהיה חיוב להשיב אונאה של פחות משתות לצאת ידי שמים? לעיל הבאנו את דברי הפ"ח בשם מהר"ו כהן ביחס לספיקו של הרא"ש, שהמאנה לחבירו פחות משתות יחזיר את האונאה. לכאורה, כך מסתבר גם לפי דברי הרמב"ן הנ"ל.

אולם, לאור הדברים שראינו לעיל, יתכן שבדיעבד יכול לתלות שכולם מוחלים, ולא רוב בלבד, כפי שדקדק 'אבן האזל' ברמב"ם, ולכן אינו צריך לחשוש לכך שהמתאנה לא מחל. מאידך, יש מקום לומר בהמשך לדברי 'ערוך השלחן' (רכז), יח) בחיוב החזרת אונאה לאחר שעבר זמן המחילה, כאשר יודע שהמתאנה לא ידע ומחל, שקיים חיוב גם להחזיר אונאה בשיעור פחות משתות כאשר יודע שהמתאנה לא מחל.

אולם, בט"ז כתב על דברי השו"ע (רכז, ו), שהביא את ספקו של הרא"ש אם יש איסור אונאה בפחות משתות, שמצד אחד מפורש בגמרא ב"ב (צה, א) כדברי הרמב"ם והרמב"ן, שלכתחילה אסור להונות את חבירו גם בפחות משתות, שהרי הסבירו שם שבאונאה בשיעור שתות חייב להחזיר את כל האונאה ואין די למעט משום ש'מעיקרא שוה בשוה אמר ליה, מיהו פחות משתות לא ידיע במנה ומחיל אינשי', ואם כן ברור שזה רמאות אם נותן לו באופן מודע מחיר שאינו שווה בשווה.

ועם כל זאת, כתב הט"ז שיש לחוש לכך שהיתה מחילה לאלתר, ולכן אפילו כאשר יש למתאנה ספק שמא האונאה היתה פחות משתות, והמאנה רוצה להחזיר לו - לא יקבל ממנו אלא בתורת מתנה, דשמא הוי מחילה.

לכאורה, עולה מדבריו שסובר שקיימת מידת חסידות באונאת מטבע בלבד, כיון שמדובר שם בהחלפת מטבע תמורת מטבע אחרת. לעומת זאת, בשאר אונאת מו"מ, גם אם היה איסור בשעת הקניין, אם היה שיעור מחילה או לאחר שעבר זמן המחילה, החזרת האונאה אינה בגדר מידת חסידות, אלא בגדר מתנה גמורה.

האם אונאה שייכת לדיני איסורים או לדיני ממונות?

במחלוקת רב ושמואל בדין האומר 'על מנת שאין לך עלי אונאה' כתב ר"ח בפירושו (נא, ב): 'וקיימא לן כרב באיסורי ואונאה איסורא היא'.

בתוספות (נא, ב ד"ה 'במה דברים אמורים') תמהו על נימוק זה:

תימה, דהא לא פליגי אם מותר לעשות כן, אלא פליגי אם חייב להחזיר

האונאה. והלכה כשמואל בדיני.

בהמשך דבריהם, דנים בתוספות אם יש להכריע בכ"ז כרב בגלל שהברייתא מסייעת לו,⁴⁷ או שניתן להסביר אותה גם לפי שמואל. בכל אופן, תוספות לא חלקו על ר"ח בנקודת המוצא שהאונאה היא איסור. מדבריהם נראה שגם אם התנה על מנת שאין לך עלי אונאה, אין הדבר מתיר לו להונות.

בחיידושים שיוחסו לריטב"א חלק על דברי התוס', וכתב שלא מתקבל על הדעת שיהיה איסור באונאה ובכ"ז בדיעבד לא תהיה חובת החזרה: 'וליתא דודאי אין דבר א' נחלק לחצאין כדאמרינן דמאן דעביד כחומרי דמר וכחומרי דמר עליו הכ' אומר והכסיל בחשך הולך'. גם שם הביא לאחר מכן סברות נוספות להכריע כרב או כשמואל בסוגיא.

לעומת זאת, ברא"ש (ד, יז) כתב להסביר את שיטת ר"ח, שבאמת כיון שאסור לעשות כן לכתחילה גם אינו נפטר מחובת השבת האונאה בדיעבד: 'ולא דמיא הך פלוגתא לפלוגתא דפליגי רב ושמואל בענין גזל בכמה דוכתי וקי"ל כשמואל בדיני. דהכא פליגי בלכתחלה אם מותר להתנות כן ולהפטר מאונאה'.

כלומר, גם הרא"ש מקבל עקרונית את תפיסת ר"ח שאונאה היא בגדר 'איסורא'. ריא"ז (קונטרס הראיות נ, ב ראייה ט) מביא את דברי זקנו הרי"ד, שחלק על ר"ח, והוכיח מדין תנאי בקידושין שהגדרת איסורא וממונא אינה תלויה בקיומו של לאו במעשה האונאה:

ומז"ה כת' בפסקיו דאע"ג דאיכא אסורה באונאה וקאי בלאו דלא תונו, ממונא מקרי דומיא דשאר כסות ועונה לר' יהודה דקרי להו ממונא, אף על גב דאית בהו אסורא לאו דלא יגרע. ובכל ממונא דעלמ' איכא אסורא למגזל חבריה ואפ"ה אמרי' הלכתא כשמואל בדיני...

הריא"ז מכריע כזקנו מטעם נוסף, שלדעתו גדר איסור אונאה הוא שונה אפילו מאיסור גזל:

וכדכ' מז"ה י"ל דלאו דלא תונו דינא הוא ולא איסורא, דאדרבה לא דמי ללאו דלא תגזול דלא תגזול הוא מוזהר מלגזול חברו בכל ענין, אבל בלאו דלא תונו אינו מוזהר מלאנות חברו, שאם ימצא למכור המקח שלו ביותר מכדי דמיו אי' אסור בדבר, ולא אמרה תורה אל תונו אלא שאם חברו תובעו חייב להחזיר לו אונאתו והיינו דינא. אבל אם אין חברו תובעו בכדי שיראה לתגר או לקרובו אין עליו דין להחזיר ההונאה, וגם אי' עליו אסור על מה שאונהו דלא [אמרה] תורה אל תונו אלא שחייב לו להחזיר לו אונאה אם חברו תובעו, וב"ד נמי מחייבי' אותו בדבר וכך הם כל שאר הדיני'.

בקריאה פשוטה של דברי הריא"ז נראה שרצונו לומר שלא קיים כלל לאו של אונאה, אלא שדיני האונאה הם חלק מדיני מו"מ, שמגדירים חוב להחזיר את האונאה במקרה של תביעה, בדומה לדיני הלוואה שבמסגרתם ישנה גם חובה לפרוע את החוב, או לדיני שומרים שבמסגרתם הוגדרו חיובי השומרים השונים במקרים השונים.

⁴⁷ שמטעם זה הכריע כמותו בשאלתות דרב אחאי (פרשת בהר ס"ס קיג).

אולם, קשה לומר שהריא"ז מתכחש לכך שיש פסוק שאוסר הונאה בלאו. לכן נראה שגם ריא"ז מודה שיש איסור באונאה, אלא שהוא טוען שהאיסור אינו אלא כאשר מנצל באופן מודע את חוסר הידיעה של חבירו על מנת לחייב אותו במקח בניגוד לרצונו. לכן אינו עובר על האיסור בפועל אלא כאשר לא יסכים להשיב את האונאה או לבטל את המקח אם יתבענו המתאנה בתוך שיעור הזמן שקבעו חכמים.

הבנה זו יכולה להסביר את החילוק שעושה ריא"ז בהמשך דבריו (נב, א) בין אונאת מקח יותר משתות לשימוש במטבע חסרה יותר משתות:

ביותר מכדי אונאתה ודאי טעות גדולה היא ואסור להוציאה ביפה אלא בשוויה. ולא דמיא למקח דאמר' ביה זה וזה בכדי שיראה לתגר או לקרובו, דמותר לו למכור המקח כל מה שיכול ואפי' ביותר משתות, ואין אסור בזה, שהרבה פעמים כשאדם צריך לדבר קונה אותו ביותר הרבה וכן המוכר כשהוא צריך למעות מזלזל הרבה, לפי' מותר לאדם למכור המקח שלו כל מה שיכול, וכן הלוקח לקנו' בפחו' כל מה שיכול. ואם חוזר בו בכדי שיראה לתגר או לקרובו בשתות קנה ומחזיר אונאה, וביותר משתות יכול' לבט' המקח לגמרי עד כדי שיראה לתגר או לקרובו, מכאן ואילך כיון דשתק סבר וקביל. אבל הסלע אי' ראוי למוכרו יותר משוויו, ועד כדי אונאה ודאי יש בני אדם שאי' קופדי' ומותר למכרה ביפה, אבל ביותר מכאן איסור לאביי או כל שהוא לרבא אסור למכרה ביפה דהו"ל דטעות במשקל ומנין, וכאדם שמאנה חברו בחשבון ונותן לו ג' בד' שהוא גזל גמור.

כלומר, ביחס למקח מותר לאדם לתלות שהצד השני מרוצה במקח ומקבל אותו במחיר שסוכם מדעתו, אך ביחס למטבע שערכה קצוב, אמנם כל עוד החסרון במשקלה הוא זניח, ניתן לתלות בכך שהמקבל אינו מקפיד בכך, אך כאשר החסרון הוא משמעותי, כיון שאין שום סיבה שאדם לא יקפיד על כך, יש איסור להשתמש במטבע זו כאילו היתה שלימה עד כדי כך שאפילו ריא"ז מגדיר זאת כ'גזל גמור'.

אם כן, אמנם שיטת ריא"ז היא ייחודית לעומת שאר הראשונים בכך שמתיר לכתחילה למכור חפץ בסטייה ממחירו הריאלי ללא הגבלת שיעור, אך גם הוא מודה שיש איסור אונאה במקח חסר או פגום, וממילא גם הוא יודה שיש איסור אם הסטייה מן המחיר נעשתה ברמאות מכוונת לניצול חוסר ידיעה או תמימות של הצד השני, שהרי את ההיתר שלו הוא תולה במפורש בכך שהסטייה ממחיר השוק הינה תופעה מקובלת. על יסוד תופעה זו רשאי אדם להציע מחיר שהוא יודע שאינו מדוייק, על סמך ההנחה שהקונה מודע לאפשרות שאין זה מחיר השוק, וממילא יוכל לשאול אותו אם ירצה, ובכל מקרה יוכל לבדוק זאת גם בדיעבד, אם הדבר משמעותי עבורו.